

An aerial, high-angle photograph of a city, likely Budapest, showing a river (the Danube) flowing through it. A bridge is visible in the upper right, and various urban buildings and structures are scattered throughout the landscape. The image has a grainy, high-contrast aesthetic.

Szabó Zsolt

POSZTSZOCIALISTA FEJLŐDÉS ÉS A HIRSCHMAN- TRILEMMA

BEVEZETÉS

A „szocialista” gazdasági-társadalmi rendszer XX. századi „variánsa”, mint kísérlet, végérvényesen zsákutcába torkollott 1989–1990-re. Az átalakuló országok kisebb-nagyobb meg rázkódtatással élték túl az átalakulás nehézségeit, további fejlődésük pedig különböző pályán indulhatott el a gazdasági, politikai, intézményi átalakulástól függően.

A cikk a politikai rendszerváltást követő átalakulás értelmezésére tesz kísérletet. Az eltelt több mint másfél évtized alapján elsősorban arra fókuszálunk, hogy a munkaerőpiacot, tőkepiacot, valamint a gazdasági és politikai elitet milyen ingerek, hatások érték, érthették az átalakulás során, s ezek eredményeként hogyan alakult egy ország gazdasági teljesítménye. Az elemzési módszertan alapvetően Albert O. Hirschman *kivonulástiltakozás-hűség* fogalmaira épül, melyet az egyszerűség kedvéért Hirschman-trilemmának nevezhetünk. Nem csak közgazdaságtani és nem tisztán politikatudományi oldalról vizsgáljuk az átmenetet, s a politikai, gazdasági és intézményi változásokat komplexen, egymástól nem elszakítva kezeljük, ugyanakkor az érintett négy területtől nem kívánunk nagyon eltávolodni, így nem törekszünk az átmenet teljes leírására vagy értelmezésére – sokkal inkább a gazdasági, politikai, intézményi átalakulás vezérfonalát próbáljuk új oldalról megközelíteni.

A tanulmány a következő két, tartalmilag elkülönülő részből áll. Először a *tranzitológia*, mint a politikai gazdaságtan egy részterülete irodalmát tekintjük át, s rámutatunk, hogy ezen irányzatoknak mik a legfontosabb jellemzői, korlátai, illetve hiányosságai. Ezt követően a Hirschman-féle fogalmi apparátus köré épülő alternatív megközelítést mutatjuk be. A módosított fogalmakkal felépítünk egy olyan elméleti keretet, melyben újraértelmezhetővé válhat az átmenet eddigi folyamata, megragadható lesz a különböző gazdasági teljesítmények háttere, s amellyel akár a tranzíciós országok közötti modellváltozatok is elemezhetőek lesznek. A második részben a bemutatott módszertanra támaszkodva értelmezzük a magyarországi gazdasági teljesítmény romlásának okait négy dimenzióban. Hipotézisünk szerint a munkaerőpiacon, a tőkepiacon, illetve az „elitek piacán” végbemenő magyarországi folyamatok hozzájárultak a gazdasági teljesítmény romlásához; a hipotézis ellenőrzéséhez a visegrádi országokat vonjuk be az elemzésbe.

SZAKIRODALMI KITEKINTÉS

A tranzitológia széles területén belül alapvetően két törésvonalra összpontosítunk, a teljességre való törekvés helyett a szakirodalomban rejlő alapvető nézetbeli különbségekre fókuszálunk. Az áttekintés célja, hogy elhelyezzük a később bemutatásra kerülő hirschmani megközelítést.

Első csoportosítás szerint megkülönböztethetünk úgynevezett *evolucionista* és *funkcionalista* megközelítéseket. Az elnevezések teljes mértékben önkényesek, s komoly koncepcionális különbségekre világítanak rá. Az első kategóriába olyan iskolák, szerzők tartoznak, melyek a rendszerváltás sajátosságait, az átalakuló országok nyugat-európai

országoktól és olykor egymástól is eltérő egyedi jellegzetességeit emelik ki. E sajátosságok – melyek befolyásolják az átalakulás későbbi szakaszait is – a múltbeli több évtizedes, esetleg évszázados hagyományok és fejlődés eredményei. Ide sorolható a teljességre való törekvés igénye nélkül pl. Grabher–Stark (1996), Greskovits (1995), Kolodko (2000), Kornai (2004), Kozma (1998), Lomax (1998), Rodrik (2000), Szalai (2005) és Szelényi et al. (1998). A funkcionista megközelítések alatt ezzel szemben azon munkákat értjük, melyek a rendszerváltás lényegét a kapitalista és demokratikus struktúrák elsajátításában látják, és nem foglalkoznak azzal, hogy esetleg kialakulhatnak alternatív, nem a nyugati kapitalista mintát követő gazdasági-társadalmi modellek is. Ezen koncepció képviselői általában a nyugati minták, szokások, intézmények, struktúrák minél szélesebb és gyorsabb alkalmazásának hívei és propagálói. Ide sorolható pl. az ezredforduló előtti írásai alapján Jeffrey Sachs, vagy a növekedéskutatás intézményi oldalára fókuszáló számos szerző, közülük pl. Moers (1999). Az evolucionista és funkcionista nézőpont eltérő modelleket vizionál: előbbi sokszínű, változatos típusokkal számol, utóbbi viszont legfeljebb a kapitalista struktúrákat sikeresen, illetve kevésbé sikeresen adaptáló országokat különböztet meg.

Szétválnak a rendszerváltással és átalakulással foglalkozó művek aszerint is, hogy mennyire zárja ki egymást a piacgazdasági átmenet és a demokratizálódási folyamat. A két nagyobb tábor aszerint különíthető el, hogy feláldozható-e a politikai rendszerváltás ideiglenesen a gazdasági átalakulás oltárán, pontosabban: kitolható-e későbbi transzformációs fázisba a politikai átmenet a gazdasági átalakulás sikere érdekében, avagy sem. Offe (1991) és Dahl (1992) szerint a demokratizálódás a piacgazdasági reformok sikere ellen hat, hiszen számos fájdalmas és hosszú távon megtérülő lépést kell megtenni, melyek meghozatalát nehezítik a demokratikus keretek. Ezzel szemben például Kornai (2004) szerint ez nem lehet érv a demokratizálódás visszafogásához. Gedeon (1992) állásfoglalása szerint a két folyamat kiegészíti egymást, további szerzők, így pl. Rodrik (2000) pedig továbbmennek, s a demokratikus viszonyok intézményi hatékonyságot és ezáltal gyorsabb növekedést generáló szerepét emelik ki.

A tanulmányban vázolt koncepció szabadságot ad abban a tekintetben, hogy a rendszerváltás lényegét nem a nyugat-európai jellegű és típusú intézményi formák elsajátításában keresi, hanem az egyes országok saját fejlődési lehetőségeiből indul ki (azaz evolucionista), illetve sem a piacgazdasági és demokratikus átmenet alatt, sem a későbbi fejlődés során sem fogalmaz meg semmilyen szükséges hierarchiát a gazdasági és politikai átmenet sorrendjét illetően, tehát azoktól független értelmezési keretet kínál.

A „HIRSCHMAN-TRILEMMA”

Hirschman credója – melyet mi is követünk – a közgazdaságtan XX. században felerősödő imperialisztikus törekvéseivel szembefordulva az interdiszciplináris megközelítést szorgalmazza: „...a piaci és a nem piaci erőket – tehát a gazdasági és a politikai mechanizmusokat – két szigorúan azonos rangú és fontosságú faktornak tekintjük. Ezen az alapon fejtvén ki mondandómat, reményeim szerint sikerül a politikatudósok számára felmutatnom

a közgazdasági fogalmak hasznosságát, s a közgazdászok számára érzékeltetnem a politikai fogalmak célszerűségét” – fogalmazza meg *Kivonulás, tiltakozás, hűség* című könyvében Hirschman (1995: 26), s mutatja be a politikatudományi és közgazdaságtani eszköztár együttes alkalmazásában rejlő elemzési lehetőségeket.

A könyv egyik alappéldája egy termelő tevékenységet folytató vállalat, melynek viszszaesik a teljesítménye, a gyártott termékek minősége pedig ezáltal romlik. A hagyományos mikroökonómiai koncepció szerint a termék fogyasztói előtt álló alternatíva a következő: vagy felhagynak a termék vásárlásával (ezt nevezi Hirschman *kivonulási* opciónak), és a rivális vállalat áruira fordulnak, vagy pedig romló minőség mellett is a termék vásárlói maradnak (amit a szerző *hűségnek* nevez), a vállalat pedig ennek megfelelően reagál a keresleti változásokra. A vásárlók döntésének mikroökonómiai modellezése (kivonulás vs. hűség) azonban elfed egy olyan döntési lehetőséget, mellyel a közgazdaságtan nem tud mit kezdeni. A vásárlók ugyanis úgy is kifejezhetik a termék minőségével kapcsolatos kifogásaikat, hogy közben a termék vásárlói maradnak, de valamilyen csatornán mégis megosztják nemtetszésüket a vállalatvezetéssel; céljuk a vállalattal szembeni hangos *tiltakozással* a vállalat rákényszerítése jobb vagy az eredeti minőségű áruk gyártására. A tiltakozással kapcsolatos kérdések fessegetése elsősorban a politikatudomány és egyéb határtudományok felségterületének számít, azonban felbukkanása, és a másik két döntési opcióval való együttes kezelése, a három irányba vezető döntési probléma (kivonulás vs. tiltakozás vs. hűség) jelenti a hirschmani megközelítés esszenciáját.

A fogyasztói döntés a preferenciarendszertől függ, azonban a választást módosítja a piaci struktúra, így a kérdés az, hogy létezik-e hasonló minőségű terméket kínáló vállalat. Egymással versengő vállalatok, azaz versenypiac esetén a kifogás jellemzőbb formája lehet a kivonulás, míg monopolisztikus körülmények között a tiltakozás ígér nagyobb sikert a vállalat befolyásolására, hiszen nincs alternatív terméket kínáló vállalat a piacon, mutat rá Hirschman. A kivonulás és tiltakozás tehát – más-más csatornákon, de – a vállalatot a minőségjavítás irányába való előrelépésre készteti, míg a lojális kuncsaftok szerepe a vállalati válaszlépésekhez szükséges fogyasztói, bizalmi és pénzügyi tartalék biztosítására irányul – így tehát az a paradox helyzet is előállhat, hogy a vállalati minőségjavító lépésekre a vállalati szándék meglepte ellenére sem kerül sor, amennyiben kevés hűséges vevő tart ki a vállalat mellett a nehéz időkben.

A vállalati analógia a koncepció elvi működésére világít rá, azonban átvihető egyéb szervezetek működésére is, így például család, egyház, párt, állam esetén is alkalmazható – mutat rá a szerző, s maga is több példát említ ezek közül. Ebben rejlik talán a másik legfontosabb újdonsága és értéke Hirschmannak, hiszen nem a közgazdaságtan metodológiáját próbálja más tudományok esetén alkalmazni, hanem a közgazdasági – és szociológiai, politikatudományi – területre emeli át egyéb tudományterületekről vizsgált technikákat.¹ A Hirschman-trilemma, azaz a hármas döntési lehetőség makrogazdasági

---

1 Hirschman ezen könyvének magyar nyelvű ajánlója Szántó Zoltán (1998) tollából olvasható a *Bukszban*.

szintű alkalmazásáról nem ejt szót Hirschman, ezért a továbbiakban ebben az irányban tágítjuk ki a kivonulás, tiltakozás, hűség koncepcióját.

EGY ALTERNATÍV TRANSZFORMÁCIÓS PARADIGMA KERETEI

Hirschman fogalmai és módszere több, egymással is összefüggő okból értékelődik fel a rendszerváltás-kutatás számára. Első ilyen szempont, hogy a közgazdasági és politológiai fogalmakkal komplexebb elemzési apparátusra tehetünk szert, mint ha csak az egyik tudományterület módszertanára építenénk, hiszen kevesebb korlátba ütközünk a komplex folyamatok vizsgálata során. Ez a sajátos, két oldalról való együttes megközelítés nemcsak a kelet-európai átmenettel kapcsolatban alkalmazható, hanem minden olyan situációban, mely a két terület vizsgálati kereteibe külön-külön is beleillik. Másodszor, mivel az átalakulás a gazdasági és a politikai dimenzióban párhuzamosan, egymást erősítve vagy éppen fékezve megy végbe, ezért eleve indokolt a szimultán közgazdasági-politikatudományi elemzés. Harmadszor, a tranzíciós folyamat kezdetén lényegében az addigi gazdasági-politikai struktúrák léte kérdőjeleződik meg, így a helyzet alapvetően hasonló a válságba jutó vállalat, párt, szervezet, család stb. hirschmani értelmezéséhez.

Vizsgálati modellünk kiindulópontja négy „részpiac”, nevezetesen a *munkaerő-piac*, a *tőkepiac*, a *politikai elit „piaca”* és a *menedzserpiac*. A négy dimenziót az átalakulás során sokkhatások érik, így a piacokon a keresleti oldal szereplői többször is döntési helyzetbe kényszerülnek. A választási opciók a következőképpen írhatók le a hirschmani logika szerint:

- (1) *Munkaerőpiac*: a figyelem a munkavállalók választására irányul. A rendszerváltást követő megváltozott munkafeltételekre (reálbércsökkenés, kapun belüli munkanélküliség kiszűrése stb.) való kivonulási reakció három különböző formát ölthet: migráció, munkanélkülivé válás, inaktivitásba menekülés.² A munkaerő-piaci részvétel iránt nagyobb affinitással bíró szereplők vagy szó nélkül elfogadják a megváltozott viszonyokat (hűség), vagy pedig sztrájkok, demonstrációk, tüntetések révén emelnek szót a munkafeltételek javítása, a fizetések növelése érdekében (tiltakozás).
- (2) *Tőkepiac*: a rendszerváltó országok relatív tőkeszegénysége miatt a fókusz ebben az esetben elsősorban a nemzetközi tőkemozgásokra irányul. A külföldi beruházók a közgazdasági logika szerint vagy elfogadják a rendszerváltó országok kínálta feltételeket és befektetnek (hűség), vagy pedig távol maradnak, illetve vonzóbb országok felé fordulnak (kivonulás). Harmadik, közgazdaságilag nem értelmezhető opcióként azonban

---

2 Első pillantásra úgy tűnhet, hogy azzal a feltételezéssel élünk, miszerint a munkanélküliség és inaktív válság önkéntes, vagyis a munkavállalók saját elhatározásukból hagyják el a munkaerőpiacot. Ezzel szemben mi fordított logika mentén fogalmazzuk meg: munkanélküli és inaktív az a személy, aki nem tér vissza a munkaerőpiacra.

arra is lehetőség nyílik, hogy közvetlenül lobbizzanak az egyes országok vezetőinél kedvező(bb) beruházási feltételekért, de akár közvetett befolyásolásra is vállalkozhatnak –például az IMF-nél vagy a Világbanknál, hogy azok próbálják reformokra rávenni az adott átalakuló országot.

- (3) „Politikuspiac”: a politikai elithez való viszonyulást figyeljük e dimenzióban. Amennyiben a lakosok elégedettek a politikai elit munkájával, úgy (ha limitált a választási rendszer) nem döntenek meg hatalmukat, vagy (ha működik demokratikus választási rendszer) ismét bizalmat szavaznak nekik (hűség). A határozott elégedetlenség, személycserére irányuló akarat kifejezésére több út nyílik, attól függően, mely csatornák állnak rendelkezésre vagy működnek hatékonyabban. Demokratikus viszonyok között a támogatás megvonása, az ellenzéknek juttatott szavazatok hozhatnak sikert, míg korlátozott demokráciában, autoriter rezsimek esetén tüntetések, esetleg forradalom lehet a lakosság fegyvere. Az elégedetlenség utolsó formájaként említhető a választásoktól való távolmaradás is (kivonulás). A politikai élet befolyásolásának harmadik típusa lehet a lobbizás útján való nyomásgyakorlás, amennyiben nincs mód vagy nem cél a politikusok kicserélése, s a szándékok csupán a politikai döntések kisebb módosítására irányulnak (tiltakozás).
- (4) *Menedzserpiac*: a vállalatvezetők sorsa attól függ, mennyire elégedettek velük a tulajdonosok, állami tulajdon esetén pedig az állam. Amennyiben élvezik a bizalmat, akkor a vállalat irányítására szóló felhatalmazásuk meghosszabbodik, ha pedig nem tekintik munkájukat sikeresnek, úgy egyszerűen eltávolítják őket az adott vállalat éléről. Amennyiben kevesebb mód nyílik a menedzserek közvetlen leváltására, úgy a tulajdonosok részéről lobbizás kínálhat esélyt a személyi döntések befolyásolására.

A kiindulási transzformációs paradigma táblázatos formába is rendezhető.

1. táblázat. A kivonulás-tiltakozás-hűség mátrix négy dimenzióban

	Kivonulás	Tiltakozás	Hűség
Munkaerőpiac	Inaktivitás, munkanélküliség, migráció	Sztrájk	Munkavállalás
Tőkepiac	Távolmaradás, tőkekivonás	Lobbizás	Beruházás
„Politikuspiac”	Mandátum-megvonás, tüntetés és forradalom, választói passzivitás	Lobbizás	Újraválasztás
Menedzserpiac	Leváltás	Lobbizás	(Új) megbízatás

Forrás: Saját összeállítás

A négy piac között több összefüggés is fennáll, illetve azokból egyéb következtetések szűrhetők le.

1. Valamennyi dimenzióban akad egy-egy olyan tényező, mely orientálja, segíti a „fogyasztókat” a döntéshozatalban. A munkaerő-piaci dilemma (pontosabban trilemma) orvoslásában a *szakszervezetek* ereje, nagysága szabja meg talán legjobban a preferenciák kinyilvánításának lehetőségeit. A tőkepiaci dimenzióban a *privatizáció-liberalizáció* jelent kapaszkodót a külföldi beruházók döntéshozatalában. A politikusok megmérettetése és annak végeredménye a *demokratizálódás* előrehaladásától és mélységétől függ, a menedzserek sorsa pedig a *korruptió* kapcsán vizsgálható. A kapott orientáló elemek (szakszervezetek, privatizáció-liberalizáció, demokratizálódás és korruptió) épp azok a tényezők, melyek legtöbbször bukkannak fel a legkülönbözőbb intézményi elemzésekben³ – ami nem véletlen, hiszen azok is főleg erre a négy dimenzióra vagy azok közül néhányra koncentrálnak, ezen területeken próbálják megadni az átalakulás döntő tényezőit.

2. Az egyes dimenziók közül a „politikuspia” jelentősége egy szempontból központi mondható, ugyanis a politikai elit döntő hatást gyakorol valamennyi dimenzióra az új intézményi struktúrák kialakításában és azok reformjában játszott központi szerepe révén. Ugyanakkor a politikai elit sem független a többi dimenziótól, hiszen a gazdasági teljesítmény alapján a választók hoznak ítéletet a politikai elit sorsát illetően. A rendszerváltó eliteket vizsgáló különböző elméletek tehát innen is levezethetők.

3. Az építőelemek egymáshoz való viszonyában a munkaerőpiac és tőkepiac, illetve a „politikuspia” és menedzszerpiac között bizonyos tekintetben szorosabb kapcsolat fedezhető fel. Első esetben a közös kapocs a termelési függvényben és a *gazdasági növekedésben* keresendő. A második páros között pedig az *elit* kifejezés teremt összeköttetést, vagyis a politikai és gazdasági élet krémjéről van szó, mely kategórián belül nem elképzelhetetlen az átjárás.

4. A modell struktúrájában alapvetően belső elemeket (munkaerőpiac, „politikuspia”, menedzszerpiac) találunk, egyedül a tőkepiac vonatkozásában jelenik meg nyíltan a nemzetközi környezet hatása. A belső és külső elemek együttes kezelése nyitva hagyja a kaput a belső tényezők és a külső faktorok komplex elemzése előtt, tehát a hirschmani paradigmára épülő megközelítés révén egy nemzetközi viszonyokkal is operáló elemzési keret adódik.

5. A makrogazdasági növekedés is levezethető ezen négy dimenzióból. A munkaerőpiac és a tőkepiac teljesítménye a fő termelési tényezők mennyiségét és minőségét (munka, ill. tőke) szabja meg, a menedzszerpiac „termeli ki” a vállalkozókat, vállalatirányítókat, a növekedés mikroszintű „felelőseit”, a politikusok pedig a gazdálkodási feltételek, a jogalkotói munka révén avatkoznak be a gazdálkodásba, azaz a makrogazdasági keretfeltételek és intézmények alakításán keresztül befolyásolják a növekedést.

---

3 Lásd például Cernat (2002), de Melo et al. (1997), Engerer–Schrooten (2002), Grogan–Moers (2001), Havrylyshyn et al. (1998).

A MAGYARORSZÁGI FOLYAMATOK ÉRTÉKELÉSE A HIRSCHMANI KERETEK ALAPJÁN

A kivonulás-tiltakozás-hűség koncepció alkalmazhatóságát Magyarország példáján keresztül mutatjuk be. Azt próbáljuk megvizsgálni, hogy milyen viszonyok jellemezték a gyors növekedés időszakában (1996–2002), illetve az azt követő lassabb növekedési pályán (2003–2008) a négy vizsgált piacot. Az 1990-es évek első fele ennek megfelelően kívül esik az elemzés hatáskörén, viszont egyúttal így két hasonló hosszúságú periódust hasonlíthatunk össze. Hipotézisünk az, hogy a növekedés lassulása mellett a részpiacokon is változások mentek végbe. Amennyiben a hipotézist nem vetjük el, úgy annak ok-okozati összefüggéseire is választ próbálunk találni. A következőkben a jellemző trendeket vizsgáljuk az egyes piacokon.

A két periódusban a munkaerőpiac nagyjából hasonlóan teljesített: az aktivitási ráta és a munkanélküliségi ráta kevésbé változott, mindkét mutató szerint minimálisan nőtt a munkavállalói szándék. A külföldön állást keresők száma sem változott jelentősen, a hazai munkaerő ugyanis relatíve immobil, amin az uniós csatlakozás sem változtatott lényegesen. Ugyanakkor a sztrájkok száma évi átlagban közel megduplázódott 2003–2006 között 1996–2002-höz képest.⁴ Összességében a munkaerőpiacra a hűség kifejezés illik legjobban, melyet a második periódusban a sztrájkok gyakoribbá válása nyomán a tiltakozás egészít ki.

A tőkepiacon ezzel szemben lényegesebb változások mentek végbe. Az 1990-es évek második felében nagy volumenben érkezett külföldi működő tőke Magyarországra, az utóbbi években azonban nagyjából változatlan nagyságú volt a beáramló tőke nagysága. A külföldi befektetők a növekedés lassulása és a regionális adóverseny erősödése miatt a kormányok figyelmét további reformok, befektetésösztönző lépések és adócsökkentések szükségszerűségére hívták fel különböző csatornákon (megbeszélések, kamarák, sajtó stb.) keresztül. A 2008. októberi IMF-megállapodás is a hűség és tiltakozás sajátos keverékének tekinthető. Ez még akkor is így van, ha az egyezség kezdeményezői nem elsősorban külföldi befektetők voltak, mivel a megegyezésnek mindenképpen nyertesei lehetnek. A befektetői szándékok megváltozására utalt, hogy több beruházó is áttelepítette üzemait olcsóbb kelet-európai vagy távol-keleti piacokra, valamint a hazai befektetők is egyre komolyabb regionális terjeszkedésbe kezdtek (pl. OTP, MOL, Magyar Telekom, Trigránit stb.). A második periódusban így felerősödtek a „tiltakozó” hangok, és a kivonulás a korábbinál nagyobb jelentőséget nyert.

A politikai viszonyokat is komoly változások jellemezték. Sorozatos kormánycsereket követően a rendszerváltás kezdete óta 2002-ben szerezte meg utoljára a kormányrudat az addigi ellenzék, a 2006-os választások során első ízben fordult elő, hogy a koalíciós pártok megőrizték a parlamenti többséget. Lényegében tehát 2006-ban a szavazók többsége a kormány további működésére voksolt – ilyen mértékű, a választások idejére

---

4 Az International Labour Organization (ILO) adatai szerint 1996–2002 között évi átlagban 5,7 sztrájk volt Magyarországon, ezzel szemben 2003–2006 között éves átlagban már 10,5.

első lojalitás még a politikai szakértők nagy részét is meglepte. 2008-ban a kisebbik koalíciós párt (SZDSZ) kilépett a kormányból, a nagyobbik kormánypárt (MSZP) azonban egyelőre kisebbségben tovább folytatja a kormányzást. 2006 ősze óta azonban utcai tüntetések, megmozdulások formájában a kormánnyal szembeni elégedetlenség is a felszínre tört, melyhez hasonló jelenségre nem volt precedens a rendszerváltás óta. Így az a sajátos helyzet állt elő a politikai életet illetően, hogy miközben az utolsó választások során a hűség jellemezte a szavazókat, addig az utcai eseményeken a kormány elleni hangok törtek a felszínre, ez azonban nem tiltakozásnak, hanem kivonulásnak számít a hirschmani tipológiában, mivel a kormány ellen, s nem politikája ellen irányult. A politikai elit megmerevedése ugyanakkor kedvez a háttérben zajló lobbitevékenységnek, így ez is sajátosságává vált a politikai elit piacának a második időszakban.

A menedzserpiacon a piaci keretek szűkülését lehet megfigyelni. Egyrészt a tőzsdéről kivonuló cégek száma nő, új cégek minimálisan fordulnak a hazai részvénytőzsdére, továbbá a megmaradt cégek egy része is megpendítette a „táncparkett” elhagyását, így a magyar tőzsde működése is mindjobban megkérdőjeleződik, összességében tehát a vállalatvezetők elszámoltathatóságának csökkenése a jellemző trend. Ezt tovább fokozza a parlament által 2007-ben elfogadott ún. Lex MOL, mely tovább szűkíti a részvényesek befolyását a vállalati menedzsment kinevezését illetően. A menedzserpiac beszűkülése, a részvényesi kontroll erejének csökkenése azt vetíti előre, hogy a személyi döntéseket illetően a lobbizás jelentősége felértékelődik a jövőben.

2. táblázat. *A kivonulás-tiltakozás-hűség mátrix Magyarországon*

	1995–2002	2003–2008
Munkaerőpiac	Hűség	Tiltakozás és hűség
Tőkepiac	Hűség	Hűség, tiltakozás és kivonulás
„Politikuspiac”	Kivonulás	Kivonulás, tiltakozás, hűség
Menedzserpiac	Kivonulás és tiltakozás	Tiltakozás
Növekedési ütem (éves átlag)	4,0%	3,4%

Forrás: Saját összeállítás, Eurostat adatbázis

A növekedési adatok a magyar gazdaság lassulását jelzik. A két periódust tekintve az elsőben 4,0%-kal, a másodikban 3,4%-kal bővült éves átlagban a gazdaság. Ugyanezeket az éveket vizsgálva Lengyelországban gyorsult a növekedés (4,7%-os ütemről 5,1%-ra), míg Szlovákiában megkétszereződött (3,4%-ról 7,1%-ra), Csehországban pedig megháromszorozódott (1,7%-ról 5,4%-ra) a növekedési ráta. Az adatokból látható, hogy nem

a regionálisan érvényesülő konjunktúrafolyamatok magyarázzák a magyar gazdaság lelassulását, hiszen a magyar növekedési trend eltér a többi három ország növekedési folyamataitól.

A gyorsuló ütemben növekvő visegrádi országokra a magyarországitól eltérő trendek voltak jellemzők a vizsgált négy dimenzióban, ami segíthet megmagyarázni az eltérő növekedési pályát is. A munkaerőpiac a magyarországinál sokkal pozitívabban reagált az uniós bővítésre, s különösen Lengyelországban nőtt meg a külföldön munkát keresők száma. A munkaerőpiacra is viszonylag nagy tömegek tértek vissza, akár a munkanélküliségi, akár a foglalkoztatási rátát vizsgáljuk. Emellett az ILO gyűjtése szerint a sztrájkok száma Lengyelországban tizedére olvadt, Szlovákiában pedig minimálisan változott (Csehországról nincs értékelhető, összehasonlítást segítő adatsor). A tőkepiacok figyelve is megélénkült ezen országok irányába, s egyre nagyobb tőke áramlott be Csehországba, Lengyelországba és Szlovákiába. A magyarországihoz hasonló utcai tüntetésekre nem került sor egyik államban sem a három közül, s a parlamenti váltógazdaság is jellemző volt ezen országokra (egyedül a szlovák Dzurinda-kabinet töltött ki egymás után két mandátumot, azóta azonban már újabb kormányváltásra került sor). Végül a menedzserpiac magyarországihoz hasonló beszűkülése sem jellemző a többi visegrádi országban.

A magyarországi gazdasági, politikai, intézményi folyamatok tehát alapvetően térnek el a többi visegrádi országtól, így a növekedési adatsorok különbözősége is újfajta magyarázattal színesedhet. A munkaerő-piaci trendek különbségeiből a magyar munkavállalók munka iránti attitűdje derül ki, hiszen a belföldi munka iránt mérsékelt ütemű az érdeklődés, a külföldi munka iránt pedig nem tapasztalható komolyabb figyelem az idő múlásával. Természetesen ez összefüggésben áll a külföldi tőkeberuházásokkal is, hiszen Magyarországon a rendszerváltást követően viszonylag gyorsan megjelentek a külföldi beruházók, melyek segítettek a munkanélküliséget csökkenteni, a foglalkoztatást növelni. A tőke iránt később nyitó visegrádi országok megjelenésével elindult versenyben a magyar gazdaságpolitika nem tudott megfelelő válaszokat megfogalmazni, így az újabb munkahely-teremtési hullám is elsősorban a többi országra koncentrálódott. A folyamatok alakításában a politikai elit meghatározó szerepet játszott, azonban a politikai váltógazdaság megállása (hűség) sajátos következményekkel járt: felerősödtek az utcai tüntetések (kivonulás), emellett a gazdasági következményekkel járó politikai döntések befolyásolására a lobbizás (tiltakozás) kínál elvi lehetőséget.

KONKLÚZIÓ

A bemutatott elméleti modell gazdasági, politikai és intézményi oldalról vizsgálja egyszerre az átalakulás négy dimenzióját. A Hirschman által ihletett elemzési technika a prekonceptió nélküli tranzitológiai elemzéseket segítheti, hiszen szabadságot ad abban a tekintetben, hogy a rendszerváltás lényegét nem a nyugati jellegű és típusú intézményi formák elsajátításában keresi, hanem az egyes országok saját fejlődési lehetőségeiből indul ki, illetve

a piaczgazdasági és a demokratikus átmenet sorrendjét illetően sem fogalmaz meg semmilyen kívánalmat, sőt éppen azok elemzését segítheti.

Magyarországon több dimenzióban is a tiltakozási formák erősödése figyelhető meg az elmúlt években. Ez a gazdasági, politikai, intézményi struktúra megmerevedését tükrözi, ahol a lobbizás (tiltakozás) válik az akaratkifejezés egyre hatékonyabb formájává. A politikai, gazdasági, intézményi struktúra megmerevedése nem pusztán a lobbizásnak, valamint az ezt a tankönyvi példákon keresztül könnyen kísérő korrupciónak lehet a melegágya, hanem, mint tapasztaltuk, az általánosan vett, több dimenzióra jellemző *tiltakozási* formáknak – azaz a politikai jellegű kifejezőmódoknak, ami a *kivonulás-hűség*, azaz a mikroökonómiaiilag leírható, klasszikus piaci jellegű választási formák beszűkülésére utal.

A növekedés elmúlt években tapasztalt lassulása természetesen sok mindenre vezethető vissza, így például egyrészt a gyors átmenetre, azaz a rendszerváltó lendület és a reformfolyamatok lelassulására, a hosszú távú növekedési pálya (vagy másképpen a Jánossy-féle növekedési trendvonal) elérésére, de ugyanakkor a „politikuspiacon” végbe ment folyamatokra is, hiszen a politikai elit kulcsszereplő a többi piac befolyásolásában. A politikai váltógazdaság további szünetelése elvileg kedvez a tiltakozási formák erősödésének, különösen kisebbségi kormányzás esetén, egy esetleges kormányváltás azonban közvetlenül és közvetve a döntési formák kiszélesítését, a Hirschman-trilemma jelentőségének felértékelődését segítheti valamennyi piacon.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Cernat, Lucian (2002): Institutions and Economic Growth: Which Model of Capitalism for Central and Eastern Europe? *Journal for Institutional Innovation, Development and Transition*, vol. 6. pp. 18–34.
- Dahl, Robert A. (1992): Miért összeegyeztethetetlen a demokrácia és a szabadpiac? *Mozgó Világ* (8): 89–99.
- de Melo, Martha–Denizer, Cevdet–Gelb, Alan–Tenev, Stoyan (1997): Circumstance and Choice: The Role of Initial Conditions and Policies in Transition Economies. *World Bank Policy Research Working Paper*. No. 1866.
- Engerer, Hella–Schrooten, Mechthild (2002): Institutions, Financial Systems and the Transition Process. Interneten: <http://eale2002.phs.uoa.gr/papers/Engerer%20&%20Schrooten.doc> (2008.08.25) http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1996,45323734&_dad=portal&_schema=PORTAL&screen=welcomeref&open=/&product=REF_TB_national_accounts&depth=3 Eurostat honlap (2008.08.25.)
- Gedeon Péter (1992): Demokrácia és piacgazdaság I–II. *Közgazdasági Szemle* (39)5: 401–424. és 6: 525–537.
- Grabher, Gernot–Stark, David (1996): A szervezett sokféleség – evolúcióelmélet, hálózatelemzés és a poszt szocialista átalakulás. *Közgazdasági Szemle* (9): 745–769.
- Greskovits Béla (1995): Latin-Amerika sorsára jut-e Kelet-Közép-Európa? Gazdasági reform és politikai stabilitás a demokráciákban. *Politikatudományi Szemle* (1): 63–94.
- Grogan, Louise Anne–Moers, Luc (2001): Growth Empirics with Institutional Measures for Transition Countries. *Economic Systems*. vol. 4. p. 1–22.
- Havrylyshyn, Oleh–Izworski, Ivailo–van Rooden, Ron (1998): Recovery and Growth in Transition Economies 1990–97. – A Stylized Regression Analysis. *IMF Working Paper*. WP/98/141.
- Hirschman, Albert O. (1995): *Kivonulás, tiltakozás, hűség. Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?* Budapest: Osiris Kiadó.
- International Labour Organisation honlap (2008. 08. 24.) <http://laborsta.ilo.org>
- Kolodko, Grzegorz W. (2000): A poszt szocialista átalakulás tíz éve – gazdaságpolitikai reformokkal kapcsolatos tanulságok. *Közgazdasági Szemle* (3): 197–214.
- Kornai János (2004): Mit tanulhatnak a poszt szocialista átalakulás útjára lépő országok az átmenet eddigi tapasztalataiból? *Közgazdasági Szemle* (10): 899–923.
- Kozma Ferenc (1998): *A félperiféria. Külgazdasági-stratégiai kiindulópont Magyarország számára az ezredvégen*. Budapest: Aula.
- Lomax, Bill (1998): A tranzitológia válsága. A kelet-európai változások és a tranzitológiai elmélet. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. (Szerk.: Krausz Tamás.) Budapest: Napvilág Kiadó.
- McFaul, Michael (2002): The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship. *World Politics*, no. 54. vol. 1. pp. 212–244.
- Moers, Luc (1999): How Important are Institutions for Growth in Transition Countries? *Tinbergen Institute Discussion Papers*, no. 99–004/2.

- Offe, Claus (1991): Az egyidejűség dilemmája. Demokratizálódás és piacgazdaság Kelet-Európában. *Társadalmi Szemle* (46)8–9: 113–122.
- Rodrik, Dani (2000): Institutions for High-Quality Growth: What They are and How to Acquire Them. *NBER Working Paper*, no. 7540.
- Szalai Erzsébet (2005): Gazdasági és politikai hatalom a magyarországi újkapitalizmusban. In: *Kritikus leltár. A rendszerváltás másfél évtizede. Tanulmányok.* (Szerk.: Bayer József–Kovács Imre.) Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Szántó Zoltán (1996): Politika és közgazdaságtan. *Buksz* (2): 148–153.
- Szelényi Iván–Eyal, Gil–Townsend, Eleanor (1998): A posztkommunista gazdasági vezetés (menedzserizmus). A gazdasági intézmények átformálása és a társadalom szerkezetében végbemenő változások a posztkommunista átmenet idején. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből.* (Szerk.: Krausz Tamás.) Budapest: Napvilág Kiadó.